

УДК 37.091(61)(477)«1850/1910»

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МЕДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (II ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Селятенко О.В., здобувач
кафедри початкової освіти

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті висвітлено результати дослідження процесу формування системи медичних закладів освіти в Херсонській губернії в період з II половини XIX ст. до початку XX ст. Виявлено, що за короткий проміжок часу створено низку навчальних закладів для підготовки медичного персоналу різних рівнів: лікарів, акушерок (повитух), медичних сестер (сестер милосердя), фельдшерів, зубних лікарів (дантистів). Стаття розкриває шляхи подолання перешкод у створенні сталої системи медичної освіти з метою задоволення потреб губернії у достатній кількості медичного персоналу.

Ключові слова: *Херсонська губернія, фельдшерська школа, повивальна школа, община сестер милосердя, Новоросійський університет, жіночі медичні курси.*

В статье отражены результаты исследования процесса формирования системы медицинских учебных заведений в Херсонской губернии в период со второй половины XIX в. до начала XX в. Выявлено, что за короткий промежуток времени был создан ряд учебных заведений для подготовки медицинского персонала различных уровней: врачей, акушерок (повитух), медицинских сестер (сестер милосердия), фельдшеров, зубных врачей (стоматологов). Статья раскрывает пути преодоления препятствий в создании устойчивой системы медицинского образования с целью удовлетворения потребностей губернии в достаточном количестве медицинского персонала.

Ключевые слова: *Херсонская губерния, фельдшерская школа, повивальная школа, община сестер милосердия, Новороссийский университет, женские медицинские курсы.*

Seliatenko O.V. FORMATION OF THE SYSTEM OF MEDICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN KHERSON PROVINCE (II HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)

The article reflects the results of the study of the process of formation of the system of medical educational institutions in the Kherson province in the period from the second half of the 19th century before the beginning of the twentieth century. It was revealed that in a short period of time some educational institutions were set up to train medical personnel of different levels: doctors, midwives, nurses (sisters of mercy), paramedics, dentists. The article reveals ways to overcome obstacles in creating a sustainable system of medical education in order to meet the needs of the province in a sufficient number of medical personnel.

Key words: *Kherson province, paramedical school, midwifery school, community of nurses, Novorossiysk University, women's medical courses.*

Постановка проблеми. Пошуки паралелей між минулим, теперішнім та майбутнім, будучи метою історико-педагогічних досліджень, нерідко дають відповіді на наболілі питання сьогодення і відкривають шляхи подолання прогалин в освіті тих чи інших працівників. Незважаючи на значний прогрес у розвитку та становленні медичної освіти з II половини XIX ст. до початку XXI ст., варто визначити деяке нехтування історичним досвідом, і тому актуальним є питання дослідження основ підготовки медичного персоналу різних рівнів – лікарів, фельдшерів, сестер милосердя, акушерок, зубних лікарів. Збереження досягнень та традицій національної школи підготовки медичних працівників та адаптація історичних здобутків до вимог сьогодення – одне із найактуальніших, на наш погляд, завдань освіти медичних працівників усіх рівнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку освіти медичних

працівників у Херсонській губернії II половини XIX – початку XX ст., зокрема формування системи медичних навчальних закладів окресленого періоду, не були темою спеціального наукового дослідження, але деякі науковці опосередковано в рамках своїх досліджень звертають увагу на певні аспекти освіти медиків окресленого терміну. Історики Ю.І. Гузенко у дисертаційному дослідженні «Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на півдні України в II половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах Херсонської губернії)», В.А. Добровольська у дисертаційному дослідженні «Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.)», В.С. Ермілов у монографії «Громадська медична допомога півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.): популяризація та впровадження наукової медицини», О.А. Майстренко у дисертаційному дослідженні «Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні

населення у 1865–1917 рр.», О.В. Мельник у дисертаційному дослідженні «Становлення і розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.)», О.М. Рогоза у дисертаційному дослідженні «Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917)», Н.М. Рубан у дисертаційному дослідженні «Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.)», хоч і опосередковано, у власних тематичних рамках, але звертають увагу на шляхи формування певних медичних освітніх закладів, не ставлячи перед собою за мету їх систематизацію. Медики В.С. Черно, А.Ф. Кисельов, С.М. Губанов у розвідках щодо становлення медицини Миколаївщини звертаються до історичних витоків сучасних медичних закладів освіти.

Додатковою джерельною базою статті стали архівні документи II половини XIX ст. – початку XX ст., звіти лікарень, товариств, поліцейських органів тощо.

II половина XIX – початок XX ст. характеризуються піднесенням в економіці, культурі, освіті, медицині, відбувався пошук нових методів, засобів, прийомів в освіті, нових форм та перевірка їх дієвості на практиці. Значні зміни відбувалися в усіх сферах народного життя Херсонської губернії, що відрізнялася великими просторами, різнобарвністю національного складу, багатими природними ресурсами і водночас занедбаністю освіти та медицини. За період із II половини XIX ст. до початку XX ст. на теренах Херсонської губернії була сформована система освітніх закладів для підготовки медичних працівників усіх рівнів. Це актуалізує необхідність здійснення історико-педагогічного аналізу процесу формування системи медичних навчальних закладів Херсонської губернії з II половини XIX ст. до початку XX ст., що стали прототипами сучасної системи медичної освіти з метою урахування історичного регіонального досвіду в умовах сьогодення.

Постановка завдання. Мета статті полягає у розкритті процесу формування системи медичних навчальних закладів Херсонської губернії у період з II половини XIX ст. до початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заснування на теренах Херсонської губернії земського устрою та делегування низки повноважень новоствореним земським установам вимагало нового бачення у галузі підготовки власних кадрів із метою забезпечення задовільного рівню медичного обслуговування населення. Найбільш доцільним та перевіреном шляхом на той час здавалася фельдшерська допомога на місцях, а створення фельдшерських

шкіл та масова підготовка фельдшерів у власних фельдшерських школах – засобом для розв'язання проблеми низького рівню медичного обслуговування населення в сільській місцевості зокрема. Спочатку у повітах проблему підготовки фельдшерів намагалися вирішити самотужки. Зокрема, Єлисаветградські повітові збори у вересні 1869 р. постановили: «Воспитывать на счет земства в фельдшерской школе, состоящей при Императорском воспитательном доме (Москва), десять мальчиков с тем, чтобы по окончании курса учения они поступили фельдшерами на службу земства или сельских обществ обязательно на 6 лет за известное вознаграждение» [9, с. 167]. Деякі повітові управи відкривали на базі своїх лікарень фельдшерські класи: лікар Олександрійської земської лікарні М.М. Успенський прийняв 15-річного юнака для навчання фельдшерській справі [13, с. 106], при Ананьївській земській лікарні самі готували фельдшерів і на губернських зборах у 1870 р. гласний від повіту Остапенко-Беленко повідомив, що таким чином вже підготовлено 2 фельдшери і готують ще 4 [9, с. 167]. В м. Одесі перша фельдшерська школа була відкрита в 1863 р. при міській лікарні, і до неї приймали хлопчиків із притулків [12, с. 109].

Фельдшерському мистецтву навчали і жінок. Так, при Одеській єврейській лікарні отримували зарплатню фельдшери та їх учні та учениці і кожного року кількість учениць збільшувалася: у звіті за 1890 р. у сумах витрат згадуються 6 фельдшерських учениць, за 1891 р. – 12 учениць [18]; а вже у 1892 р. – 1 старша фельдшерська учениця, 9 учениць, 1 учениця при 2-му тифозному відділенні, 2 учениці при обсерваційному холерному відділенні [22]; у 1896 р. кількість учениць становила 15 [23], в 1897 р. – 4 старших учениці та 19 молодших [24]. Внаслідок відкриття спеціалізованих фельдшерських та фельдшерсько-акушерських шкіл із початку XX ст. підготовка учнів фельдшерів при лікарні припиняється і у звітах 1903, 1904 рр. відсутні відомості про їх наявність в Одеській єврейській лікарні [20; 21].

Підготовка фельдшерів при лікарнях задовольняла тільки власті потреби лікарень у фельдшерському персоналі, а вимоги губернії загалом могла задовольнити тільки робота спеціалізованого навчального закладу – фельдшерської школи, яка б готувала медиків для роботи у земстві. У м. Херсоні, отримавши затверджені Міністерством статуту, губернська управа 1 жовтня 1872 р. при Херсонській губернійській лікарні відкрила фельдшерську

школу (строк навчання 4 роки), прийнявши до неї 19 учнів [9, с. 167]. Школа ця існувала при Херсонських богоугодних закладах і влаштована була з метою «приготування молодих людей для земської служби» [16, с. 40].

Питання підготовки фельдшерів набувало дедалі більшого значення в умовах ведення військових дій, відповідаючи потребам військового відомства у кваліфікованому медичному персоналі. Ще дві фельдшерські школи на території Херсонської губернії були відкриті в період ведення Російською імперією військових дій із метою забезпечення шпиталів у фельдшерському персоналі. Губернатором м. Миколаєва під час Кримської війни (1853–1856 рр.) було поставлене питання перед Адміралтейством про будівництво спеціальної фельдшерської школи при військово-морському шпиталі за прикладом м. Кронштадта, а спеціальним наказом Адміралтейства 9 березня 1875 р. була відкрита школа для «підготовки фельдшерському мистецтву» в м. Миколаєві [11, с. 67]. Херсонська військово-фельдшерська школа відкрита пізніше (в часи Російсько-японської війни) і утримувалася за штатом, оголошеним у Наказі по Військовому відомству 4 січня 1905 р. за № 6 [8].

Завдяки вимогам військового часу з'явилася професія сестри милосердя, напрямами діяльності якої були догляд за пораненими та хворими під час війни, допомога нужденним в умовах стихійних лих та епідемій, робота в лікувальних закладах як допоміжного медичного персоналу. Найчастіше навчальними закладами, де готували сестер милосердя, були школи та курси общин Товариства Червоного Хреста, але спочатку були дозволені окремі відділення як підготовчі органи при нестачі готівки для заснування общин з гуртожитками при них.

У 1868 р. було відкрито Одеське відділення Товариства піклування про поранених та хворих воїнів, яке після перейменування Товариства стало місцевим управлінням Російського товариства Червоного Хреста (РТЧХ), і однією із його задач стала підготовка сестер милосердя. В перший рік роботи Одеського відділення бажаючих присвятити себе діяльності сестри милосердя не виявилось, в наступному році проходили навчання тільки 3 сестри. Потім справа пішла успішніше [1, с. 112]. Наприкінці 1876 р. стало ясно, що почнеться російсько-турецька війна, і після оголошення 1 листопада цього року мобілізації військ Одеське відділення створило ряд комітетів, в тому числі тимчасовий комітет сестер милосердя, метою якого була організація підготовки

якомога більшого числа сестер милосердя. На початку наступного року при міській лікарні затверджується «розплідник сестер» (школа) на 36 учениць і протягом двох років (1877–1878) школа випустила біля двохсот сестер милосердя [1, с. 114].

9 лютого 1873 р. було затверджено статут Миколаївського товариства піклування про поранених і хворих воїнів, яке перебувало під заступництвом імператриці. Товариство ще в мирний час через свої управління мало нагромаджувати кошти, готувати особовий санітарний склад, заготовляти ліки і все необхідне для лікування [4, с. 120]. Активність Миколаївської управи Червоного Хреста була значно меншою, ніж Одеської, і тільки в 1904 р. Миколаївський відділ Червоного Хреста влаштував курси сестер милосердя [10, с. 99]. Як і Миколаївське відділення, Херсонське опікувалося підготовкою медичного персоналу [4, с. 121].

Єлисаветградський комітет Червоного хреста, також займаючись підготовкою сестринського персоналу, вже в лютому 1904 р. командировав для роботи у військових шпиталях 6 сестер милосердя. В березні відправлено 20 медсестер, а 14 квітня ще 19 – для праці в лазаретах Червоного Хреста. Загалом у 1904 р. відряджено на фронт 55 сестер милосердя. Це стало можливим завдяки общині Червоного Хреста, яка організувала курси медсестер, адже у віданні Єлисаветградського комітету Херсонського управління РТЧХ знаходилась Свято-Єлисаветинська община сестер милосердя, при якій діяла безплатна лікарня для хворих [19, с. 36].

При Тираспольському комітеті Херсонського управління РТЧХ була організована Община сестер милосердя, якою опікувалась дружина колезького асесора Г. Романовська [19, с. 39].

Значний внесок у розвиток справи по підготовці сестер милосердя зробили общини м. Одеси. Одним із перших медичних закладів у старій Одесі стала Стурдзовська община (богадільня), де планувалося навчати «сердобольних сестер» [1, с. 42]. Ця одеська богадільня, яку М.І. Пирогов назвав «одним із чудових добродійних закладів нашої вітчизни», почала функціонувати 1 листопада 1850 р. [1, с. 43]. 18 грудня 1878 р. в Одесі було відкрито ще одну общину сестер милосердя, якій присвоїли звання Касперовської – на честь місцевої чудодійної ікони (Касперовської Божої Матері) [1, с. 117].

У 1893 р. була створена община сестер милосердя в м. Херсоні, якій 13 грудня 1914 р. Указом Государя імператора Миколи II

було присвоєно ім'я спадкоємця престолу цесаревича і Великого князя Олексія Михайловича з найменуванням «Олексіївська». При лікарні була відкрита 3-річна школа медичних сестер, але з початком Першої світової війни почали діяти ще і прискорені 2-місячні курси медсестер і доглядальниць військового часу. Бажаючих вступити на курси в 1914 р. виявилось понад сто осіб; були прийняті лише 40, переважно особи, які закінчили курс середніх навчальних закладів, частково – особи, які здобули освіту не нижче 4-х класів гімназії [30].

Підготовка сестер милосердя відбувалась і на базі лікарень. Євангелічна лікарня м. Одеси наприкінці 1891 р. ще не була відкрита через «несвоєчасне доставляння деяких машин та інших потрібних предметів», але незабаром на її базі почалась підготовка сестер милосердя для власних потреб лікарні. У Звіті Правління Євангелічної Лікарні в Одесі за 1891 р. зазначається: «Кілька молодих дівчат вступили як учениці сестер милосердя» [25, с. 12].

При Миколаївській міській лікарні також можна було отримати звання сестри милосердя. В протоколі засідання Піклувальної Ради Миколаївської міської лікарні 3 жовтня 1894 р. було розглянуто прохання жінки лікаря та дочок Колезького асесора про дозвіл навчатися при міській лікарні, щоб отримати звання сестри милосердя. Рада рекомендувала жінкам звернутися з цим проханням до Управління Червоного Хреста та у разі отримання ними згоди допустити з дозволу Військового губернатора [27]. В м. Миколаєві в 1912 р. при Військово-морському шпиталі також були організовані курси сестер милосердя [6, с. 38].

За необхідністю створювалися курси та школи по підготовці допоміжного персоналу: сестер-добровольниць, сестер-сиділок, сестер-масажисток. У серпні 1914 р. Товариство херсонських лікарів, підкоряючись вимогам військового часу, відкрило 6-тижневий безоплатні курси сестер-добровольниць [17, с. 78]. У Херсонському уїзді було прийнято рішення відкрити при Нагартавській (Березнегуватській) лікарні школу сиділок [3, с. т21], адже з організацією повітових та волосних лікарень траплялося, що хворі залишалися без догляду і лікарі стали вимагати від земських управ штатних посад сиділок. Також і при Єлисаветгадському комітету Червоного хреста існувала школа сільських сестер милосердя, де готували сестер-сиділок для догляду за хворими серед простих людей; ці сиділки були придатними для роботи у невеликих земських лікарнях. [2]. Навчали догляду за хворими і при Архангельській земській лікарні Хер-

сонського земства, про що у свідоцтві, виданому Херсонською повітовою земською управою, зазначалося: «Выдано настоящее свидетельство крестьянке <...> в том, что она в течение одного года изучала правила ухода за больными при Архангельской земской больнице Херсонского земства, причем на испытании 29 июля 1918 г. обнаружила удовлетворительные познания в начальных общих сведениях по анатомии, физиологии и гигиене и удовлетворительную практическую подготовку в уходе за больными» [9, с. 176]. В Одесі для всіх бажаючих при Міській лікарні безоплатно діяла постійна школа масажу, в якій за період 1897–1901 рр. було навчено масажній техніці 253 особи, переважно жінок, які потім працювали у місті та повіті [9, с. 176].

Безперечно, актуальним в означений період постало питання підготовки акушерського персоналу у спеціалізованих навчальних закладах і воно вирішувалося у різні способи: у повивальних школах при лікарнях за наявності пологового відділення, повивальних інститутах, а також способом простого ремісничого учнівства, приставляючи учениць до практикуючих акушерок. У 1872 р. Олександрійська земська лікарня відкрила власну акушерську школу й аналогічним чином вчинила Ананіївська земська лікарня [13, с. 106]. При Херсонській губернській лікарні почав діяти повивальний інститут (школа) із строком навчання 3 роки у вересні 1874 р. [9, с. 168], але через те, що породіллями у пологовому будинку були жінки тільки з м. Херсона, губернським земством у 1878 р. пологовий будинок і повивальний інститут було закрито [9, с. 169]. При Тираспольській лікарні у 1897 р. також започатковано навчання повитух як тимчасовий захід за відсутністю акушерок, але міські жителі Тирасполя рідко зверталися в лікарню за допомогою при пологах і тому місце навчання повивальній справі перевели до Петроверовської лікарні [28]. В м. Миколаєві при єврейській лікарні у зв'язку з відкриттям нового пологового відділення у 1903 р. розпочала діяльність повивальна школа для підготовки повивальних бабок 2-го розряду [7, с. 115].

Значний внесок у розвиток акушерської справи в Херсонській губернії зроблено благодійними закладами, одним з яких був «Притулок для беззахисних немовлят та найбільш бідних породіль», відкритий в м. Одесі 22 серпня 1864 р. за старим стилем, який з 1873 р. став називатися «Павловським» на честь новоросійського генерал-губернатора графа Павла Євстаф'євича Коцебу [1, с. 91]. 27 вересня 1892 р. при ньому відбулося відкриття повивальної школи, яку закінчило

більше двох тисяч повивальних бабок [1, с. 94].

Великого значення для розвитку жіночої освіти, а також загального піднесення рівню медичного обслуговування населення в містах та селах Херсонської губернії додало залучення жінок до фельдшерської освіти – земські школи почали готувати також фельдшерниць та фельдшерниць-акушерок, для чого при земських фельдшерських школах відкривалися жіночі відділення. У 1888 р. XI Губернський з'їзд лікарів і членів управ підняв питання про необхідність готувати у Херсонській земській фельдшерській школі як фельдшерів, так і фельдшерниць-акушерок [9, с. 171]. Статут Херсонської фельдшерсько-акушерської школи міністр внутрішніх справ затвердив у серпні 1905 р., а у 1906 р. вперше і востаннє в земську школу прийняли жінок, чоловіків у цей рік не приймали. Чергування комплектування школи і спільне навчання фельдшерів і акушерок виявилось незручним, тому губернські збори 1907 р. постановили «закрити жіночу фельдшерську школу» [9, с. 172].

І в м. Миколаєві для підготовки фельдшерниць-акушерок було сплановано відкрити заклад відповідного напрямку. Миколаївським міським головою були представлені проекти Положень «про жіночу повивально-фельдшерську школу» і «про пологове відділення» при миколаївській міській лікарні [5, с. 1], школа була заснована 1 вересня 1906 р. на базі міської лікарні під назвою «повивально-фельдшерська жіноча школа» [11, с. 47]. Міська дума м. Миколаєва 14 жовтня 1906 р. в урочистій обстановці в присутності головного лікаря лікарні, головного лікаря військово-морського шпиталю та гласного Думи Е.П. Францева відкрила Миколаївську повивально-фельдшерську жіночу школу при міській лікарні [3, с. 16].

Зуболікарському мистецтву на теренах Херсонської губернії навчали в основному в м. Одесі на базі лікарень та приватних зуболікарських шкіл. У звіті Одеської єврейської міської лікарні 1892 р. зазначено: «При хирургическом амбулансе, где принимаются и зубные больные, допущены к занятиям ученики и ученицы зубоврачебного искусства, занимающиеся под руководством врачей-хирургов» [22, с. 60]. Перша зуболікарська школа на Україні відкрилася у 1896 р. в м. Одесі – це був навчальний заклад лікаря Марголіна [12, с. 111]. Одночасно зі школою Марголіна відкрилася аналогічна школа лікаря Тичинського, а у 1898 р. вони злилися в єдину і Одеська зуболікарська школа стала крупним навчальним закладом, в якому навчалось 150 осіб [12, с. 112].

З 1900 р. розпорядженням Міністерства внутрішніх справ встановлюється обов'язкова спеціальна підготовка в зуболікарських школах. Згідно з цими правилами діяли в 1903 р. в м. Одесі дві зуболікарські школи – лікаря Ісаака Марголіна та зубного лікаря Клари Маркович [15]. Крім цього, працювали дві змішані зуботехнічні школи зубних лікарів Г. Балабана і М. Банка, де на 1903 р. навчалось 40 хлопців і 19 дівчат [7, с. 115].

Характерною ознакою забезпечення населення медичною допомогою у період з II половини XIX ст. до початку XX ст. була опора на середній медичний персонал та деяке нехтування значенням лікарської допомоги, а відповідно, і значенням вищої медичної освіти. Тривалий час на теренах Херсонської губернії не було змоги отримати лікарську освіту через відсутність університету, охочі могли набути її тільки в інших університетах Російської імперії або за кордоном. І таких бажаючих було достатньо. Прогресивна громадськість, розуміючи значущість утворення університету для регіону, докладала усіх можливих зусиль, що завершилися відкриттям університету 1 травня 1865 р., який складався спочатку з трьох факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного та правничого. Протягом кількох десятиків років професорсько-викладацький склад університету та громадськість не припиняли зусилля в напрямі формування Новоросійського університету у складі чотирьох факультетів (включно з медичним), а в цей час задля розвитку медичної науки проводилася освітня робота шляхом читання лекцій із найбільш актуальних та проблемних розділів науки, медичної зокрема. Так у 1872 р. ректор Новоросійського університету дозволив членам Товариства дослідників природи викладачам – Сеченову, Мечникову, Морковникову, Шведову, Веригу, Вальцу, Берштейну, Умову, Конзугу та Цомакіону – читання публічних лекцій із предметів фізіології, зоології, неорганічної хімії, ботаніки, анатомії людини, алгебри та геометрії. Лекції проходили в актовій залі університету, а також у хімічній лабораторії та в зоологічній аудиторії [26]. Заснування медичного факультету Новоросійського університету відбулося тільки у 1900 р., перше його засідання пройшло 28 серпня 1900 р. [29, с. 651].

Вбачаючи у залученні жіноцтва до вищої медичної освіти велику прогресивну значущість, професура медичного факультету Новоросійського університету ініціювала організацію вищого медичного навчального закладу для жінок – Одеських вищих жіночих медичних курсів (ОВЖМК) і вже 16 жовтня 1909 р. відбулося перше зібран-

ня педагогічної ради ОВЖМК, яке відповідно до положення керувало всім навчальним життям курсів та їх власністю [14, с. 162]. Святкове відкриття ОВЖМК відбулося 27 вересня 1910 р. у неділю [14, с. 164]. Фактично ОВЖМК існували як жіночий медичний факультет Новоросійського університету, бо допомога С.В. Левашова в роки його роботи ректором була тому запорукою [14, с. 165].

Висновки із проведеного дослідження.

Таким чином, на початок ХХ ст. (за 50–60 років) на території Херсонської губернії склалася невелика мережа вищих та середніх медичних навчальних закладів різних спеціальностей. Лікарів готували в університеті та на вищих медичних курсах (медичний факультет Новоросійського університету та Одеські вищі жіночі медичні курси), фельдшерів та фельдшерок-акушерок для земської служби готували в спеціальних школах (Херсонська земська фельдшерська школа, Миколаївська повивально-фельдшерська жіноча школа), фельдшерів для військової служби готували військово-фельдшерські школи (Миколаївська та Херсонська військово-фельдшерські школи), акушерок навчали у школах при пологових відділеннях лікарень (повивальна школа Одеського Павловського притулку для беззахисних немовлят та найбільшій породіль), сестри милосердя професійно зростали при общинах (Одеська Стурдзовська община сердобольних сестер, Одеська Касперовська община сестер милосердя, Херсонська Олексіївська община сестер милосердя), зубних лікарів та техніків готували зуболікарські та зуботехнічні школи (Одеські зуболікарські школи лікарів Марголіна, Тичинського, Маркович, зуботехнічні школи зубних лікарів Балабана Банка).

На перший погляд, у справі створення мережі медичних навчальних закладів були досягнуті скромні успіхи: заклади то відкривалися, то закривалися, спеціальності то додавалися, то анулювалися. Підготовленими спеціалістами не можна було заповнити не тільки повітові, але навіть губерніальні лікувальні заклади. Про невеликі міста та містечка і, тим більше, села, говорити не доводиться: до них спеціалісти просто не доїжджали. Але, зважаючи на повну відсутність навчальних закладів медичного спрямування станом на І половину ХІХ ст. та загальний низький рівень медичного обслуговування населення по всій території Херсонської губернії, можемо зробити висновок про значний внесок діячів губернії у розвиток медичної освіти, у справу піднесення рівню охорони здоров'я населення губернії на вищий рівень.

Питання розвитку медичної освіти в Херсонській губернії ІІ половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. вимагає подальшого вивчення у напрямі з'ясування особливостей навчально-виховної діяльності та управлінських основ із метою виявлення позитивних напрацювань у галузі підготовки кваліфікованих працівників сфери охорони здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев К.К. Медицина старой Одессы: Очерки. Одесса: Оптимум, 2003. 205 с.
2. Врачебная хроника Херсонской губернии. 16–31 января 1900 г. Сборник Херсонского земства. 1900. № 2. Х.: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1900. 226 с.
3. Губанов С.Н. Николаевское медицинское училище, краткий исторический очерк (1789–1999 гг.) / С.Н. Губанов, А.Ф. Киселев. Николаев: Изд. Отдел. НФ НаУКМА, 1999. 56 с.
4. Гузенко Ю.І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в ІІ половині ХІХ – на початку ХХ століття (на матеріалах Херсонської губернії): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. К., 2004. 240 с.
5. Державний архів Миколаївської області : Ф. 229. Оп. 1. Спр. 344.
6. Дергунова Л.Ю. Історія медицини Миколаєва. Миколаїв: Іліон, 2009. 76 с.
7. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Херсонський національний технічний університет. Кафедра українознавства. Херсон, 2006. 288 с.
8. Донесение Начальника Херсонского жандармского управления от 24 июня 1910 г. о ревизии, проведенной в Херсонской военно-фельдшерской школе. Центральный державный историчный архив (м. Київ): Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2495. Арк. 110–113.
9. Єрмілов В.С. Громадська медична допомога Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): популяризація та впровадження наукової медицини: монографія. Миколаїв: Видавець ПП Ірина Гудим, 2014. 596 с.
10. Кармалюк С.П. Діяльність організації Червоного Хреста в Україні (1867–1920 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Кам'янець-Подільський, 1998. 183 с.
11. Кисельов А.Ф. Нариси медичної освіти на Миколаївщині / А.Ф. Кисельов, В.С. Черно. Медицинское образование в классических университетах: история и современность: материалы Международной научно-практической конференции (16–17 мая 2002 г.) / Под общей ред. К.К. Васильева. Сумы: Издательство Сумского государственного университета, 2002. С. 67–68.
12. Луценко Е.М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине ХІХ ст.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 «история СССР» / Киевский государственный институт культуры. К., 1991. 196 с.
13. Майстренко О.А. Роль Херсонского земства в медицинскому обслуживанию населения у 1865–1917 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Национальный пед. Університет ім. Драгоманова. К., 2006. 226 с.

14. Мельник О.В. Становлення і розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний політехнічний університет. О., 2009. 242 с.
15. О количестве зубо-врачебных и акушерских школ в Одессе. Списки учеников и учениц Одесский зубо-врачебных школ, акушерских курсов и повивальной школы / Центральный державний історичний архів (м. Київ): Ф. 386. Оп. 1. Спр. 513. Арк. 40, 44, 50, 51, 84.
16. Обзор Херсонской губернии за 1883 год (Приложение к Всеподданейшему отчету Херсонского губернатора). Х.: Типография Губернского правления, 1884. 48 с. + прил. / Центральный державний історичний архів (м. Київ): Ф. 442. Оп. 537. Спр. 150. Арк. 23 (об).
17. От общества Херсонских врачей / Врачебная хроника Херсонской губернии. Август 1914. Херсон: Типо-литография С.Н. Ольховикова и С.А. Ходушина, 1914. 83 с.
18. Отчет Еврейской городской больницы за 1891 год. Одесса: Русская типография Исаковича, 1892. 74 с.
19. Отчет о деятельности Херсонского местного управления Российского общества Красного Креста за 1893 г. Херсон: Русская Типо-Литография, 1894. 43 с.
20. Отчет Одесской Еврейской больницы за 1903 г. Одесса: Тип. Гуревич и Крохмаль, 1904. 51 с.
21. Отчет Одесской Еврейской больницы за 1904 г. Одесса: Тип. «Техник», 1906. 54 с.
22. Отчет Одесской Еврейской городской больницы за 1892 г. Одесса: Типография Исаковича, 1893. 84 с.
23. Отчет Одесской Еврейской городской больницы за 1896 г. Одесса: Тип. Исаковича и Бейленсон, 1898. 56 с.
24. Отчет Одесской Еврейской городской больницы за 1897 г. Одесса: Типография Г.М. Левинсона, 1899. 72 с.
25. Отчет Правления Евагнелической Больницы в Одессе за 1891 год. [б.г.] : [б.т.]. 15 с.
26. Письмо из канцелярии Одесского полицмейстера г. Начальнику жандармского управления г. Одессы / Центральный державний історичний архів (м. Київ): Ф. 385. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 103–105.
27. Протокол заседания попечительского Совета Николаевской городской больницы 3 октября 1894 года / Державний архів Миколаївської області: Ф. 308. Оп. 1. Спр. 65 Арк. 36.
28. Совещание врачей Тираспольского уезда 27–30 ноября 1896 года. Сборник Херсонского земства. 1897. № 2. Херсон: Типография О.Д. Ходушиной.
29. Филатов В.П. Борьба за открытие медицинского факультета в Одессе во второй половине XIX века / В.П. Филатов, В.А. Рукин. Врачебное дело. 1950. № 7. С. 650–651.
30. Херсонская Алексеевская община сестер милосердия Российского общества Красного Креста, в 1914 году (годовой отчет). Херсон: Типография Херсонского губернского правления, 1915. 247 с.